

331 Хоўра -- неряха. Гэта пераноснае значэнне. Асноўнае—Хоўра—уласнае імя ад Феўронья. Пар. Салоха — неряха (старонка 275). Напэўна, таксама ўласнае імя — ад Саламея.

336. Ціп — зов курей. Форма „курей“ у расійскай мове ня ўжываецца.

337 Цубэ — бык. Сумняваюся, каб гэта было слова, якое ўжываецца часта. Напэўна, гэта выпадковае ўжыванне ўкраінскага цобе.

341 Цясьцёў — тестин. У расійскай мове форма „тестин“ ня існуе.

346 Чухонец — эстонец. Няверна. Так называюць фінаў.

347. Чынарка — бекеш і г. д. Форма „бекеш“ ня прынята ў расійскай мове. Што датычыцца самога слова, то яно, напэўна, зьяўляецца перайначаным украінскім—чечера, чемерка.

351 Шклянка — ня толькі „стакан“, але і нагул кавалак шкла, шкло.

357 Шчолак. Апрача паказанага значэння, існуе іншае, аднолькавае з другім значэннем слова луг — стар. 180.

359 Юха. Не паказана асноўнае значэнне — уха.

Некалькі слоў у заключэнне. Я разгледзеў слоўнікавыя матар'ялы з боку дыялекталёгіі і лексыколёгіі. У першым выпадку разглядаўся ня ўвесь матар'ял, а толькі частка яго, якая выходзіць з пяці раёнаў. Вынікам разгляду зьявіліся вышэйпрыведзеныя ўвагі. Іх, як мне здаецца, даволі для таго, каб сказаць, што М. І. Каспяровіч сабраў значны па колькасці матар'ял і што матар'ял гэты сьвежы, цікавы і рознастайны па характары, але апублікаванне яго зроблена сьпешна, без стараннай папярэдняй праверкі і апрацоўкі. Вынікам сьпешнасці друкавання зьявілася тое, што вялікая колькасць запісаў з прычыны сваёй недакладнасці ня можа служыць надзейным дыялекталёгічным матар'ялам, а з другога боку тое, што ў Слоўніку ў значнай колькасці даны няпоўныя, недакладныя і няверныя значэнні слоў, чаму ён ня можа быць прызнаны безаганым і з лексычнага боку свайго зместу. Адным словам, можна сказаць, што слоўнік прадстаўляе сабою чарнавыя матар'ялы, якія пасьпешна апублікаваны і патрабуюць грунтоўнай праверкі і больш уважлівага рэдагавання.

І. К.

Проф. П. Бузук. *Спроба лінгвістычнае географіі Беларусі. Ч. 1. Фонэтыка і морфалёгія. Вып. 1-ы. Гаворкі Цэнтральнае і Усходняе Беларусі і суседніх мясцовасцяў Украіны і Вялікарусі ў першай чвэрці XX в. Інстытут Беларускае Культуры. АДДЗЕЛ Гуманітарных Навук. Досьледы і матар'ялы ў галіне мовы і літаратуры. № 17 (У Менску 1928; 6 нenum.+112 стар.+20 карт).*

Лінгвістычная географія—зусім новая дысцыпліна. Гэты тэрмін уведзены ўпершыню французскімі вучонымі для азначэння таго аддзелу дыялекталёгіі, які займаецца не вывучэннем асобных гаворак, як адмен адной моўнай сыстэмы, а вывучэннем географічнага пашырэння асобных моўных рыс. Лінгвістычная географія не замяняе дыялекталёгію, але ўносіць у яе большую дакладнасць, устрымліваючы яе ад перадчасных абагульненняў. Зразумела, што дыялектычныя рысы, якія вывучаюцца лінгвістычнай географіяй незалежна адна ад другой, у запраўднасці самастойна ня існуюць, а зьяўляюцца членамі той або іншай суцэльнай моўнай сыстэмы, у якой толькі і знаходзяць сваё тлумачэнне, але незалежнае вывучэнне пашырэння асобных дыялектычных рыс толькі дапаможа высветліць сапраўдную сувязь іх паміж сабою і забяспечыць ад памылковых прыбліжэнняў і абагульненняў.

Зразумела, што гэтае вывучэнне павінна быць звязана з картаграфаваннем гэтых рыс і складаннем лінгвістычных атласаў. У галіне вывучэння славянскіх моваў такіх атласаў да зьяўлення працы проф. Бузука мы, уласна кажучы, ня мелі, калі ня лічыць атласу, што далучаны да працы аб парным ліку ў словінскай мове Тэньера, які прысьвечаны выключна формам парнага ліку. Аднак, адсутнасць такіх атласаў тлумачыцца больш надворнымі прычынамі; мэтад-жа картаграфавання асобных рыс або так зв. ізоглэсавання ўжываўся і іншымі вучонымі. Па такому мэтаду складзена, напрыклад, дыялектычная карта польскае мовы проф. Ніча¹⁾, дыялектычная карта баўгарскіх гаворак проф. Младзенава²⁾ і, нарэшце, карты паўднёвавялікарускіх і беларускіх гаворак, якія далучаны мною да кнігі „Введение в историю русского языка“, Брно 1927. Але я ў сваіх картах абмежваўся паказаннем толькі некалькіх (ад 7 да 81 рыс). Падрабязны атлас словацкае мовы складае проф. В. Важны, але з яго працы зьявіліся ў друку

¹⁾ Выдавалася, са зьменамі, некалькі раз: 1. Proba ugrupowania gwar polskich у выданні Poradnik językowy 1911, 2. Mowa ludu polskiego, 1911, 3. Język polski i jego historia, cz II (Encyklopedia polska, t. III), 1915, 4. Benni. Loś, Nitsch, Rozwadowski, Ułaszyn, gramatyka języka polskiego, 1922.

²⁾ Rocznik Slawistyczny IV i V.

толькі паасобныя ўрыўкі. Сталая камісія па дыялекталёгіі рускае мовы ў Маскве ўжо даўно распачала працу па складаньню дыялектычнага атласу вялікарускае мовы, але з яе прац у гэтым напрамку да гэтага часу нічога не надрукавана. Такая-ж праца па складаньню дыялекталёгічнага атласу словінскае мовы вядзецца ў сучасны момант і ў Любліне пры славянскім сэмінары мясцовага унівэрсытэту.

У дадатку да кнігі, які зьмяшчае 20 карт ізоглэс розных фонэтычных і морфалёгічных рыс, мы маем першую спробу дыялекталёгічнага беларускага атласу, і калі ня лічыць спэцыяльнага атласу Тэньера, першую істотную спробу такога атласу, які ахоплівае зьявішчы фонэтычныя і морфалёгічныя ў галіне славянскіх моваў наогул.

На жаль, Бузук у сваёй кнізе пакінуў без разгляду гаворкі той часткі беларускае тэрыторыі, якая не ўваходзіць у склад СССР, і ня ўключыў іх у свой атлас. У гэтым віна не яго. Але незразумела, чаму ён абмежаваў тэрыторыю, якая падлягае яго вывучэньню, на ўсходзе даўжынёю Ржэва, Сычоўкі і Вязьмы. Усходняя граніца раду зьяў, што адрозьніваюць беларускія гаворкі ад гаворак, якія звычайна лічацца паўднёвавялікарускімі, праходзіць значна далей на ўсход; зьявы гэтакія: дысыміляцыйнае аканьне беларускага тыпу, захаваньне *e* без пераходу ў *o* перад сычачымі, *ы* ў формах тыпу *мыю* і *злы*, злучэньні *ры*, *лы*, *лі* паміж зычнымі ў адпаведнасьці з вялікарускімі *ро*, *ре* (*рѣ*), *ло*, *ле* (*лѣ*) у словах тыпу *кыві*, *глынуў*, *сьлізой*, доўгія мяккія зубныя і сычачыя са злучэньняў з *j*, цьвёрдае *k* пасля мяккіх нескладовых, часткаю *у* нескладовае з *л* у выпадках тыпу *воўк* і ў канчатку мужчынскага роду адзіночнага ліку прошлага часу і інш.

Такое абмежаваньне тэрыторыі зьяўляецца тым больш непажаданым, што беларуская мова толькі ў самы апошні час атрымала права на літаратурнае афармленьне, і дасьледчыку беларускае мовы надзвычайна важна, карыстаючыся мэтамі лінгвістычнай географіі, азначыць ня толькі тыя ізоглэсы, якія падзяляюць тэрыторыю беларускае мовы ў тых ці іншых напрамках, але і тыя, якія дазваляюць гаварыць аб ёй, як аб чымсьці больш або менш суцэльным. Больш уважлівыя адносіны аўтара да зьяў, якія ахопліваюць да пэўнай ступені ўсе гаворкі беларускае мовы, не далі-б, магчыма, крыткам кнігі Бузука прычыны да такіх крыўдных для беларуса заўваг, як наступная заўвага Тэньера: „Das (адсутнасьць ізоглэс, якія праводзяць граніцу паміж вялікарускімі і беларускімі гаворкамі) zeigt inwiefern die Entwicklung einer weissrussischen literarischen Sprache künstlich ist und Keiner linguistischen Notwendigkeit entspricht“. Між тым у атласе чамусьці на зьявы, якія аб'яднаюць беларускую мову ў адно цэлае і адрозьніваюць яе, як цэлае, ад украінскае і абедзьвюх падмоў вялікарускае мовы, зьвернута надзвычайна мала ўвагі. З рыс, што адрозьніваюць беларускую мову ў цэлым ад украінскае, у атласе ізоглэсаваны толькі аканьне і мяккія зубныя перад *e*, *i*, *і* з рыс, якія адрозьніваюць яе ад вялікарускае або адной з вялікарускіх падмоў, толькі *ы* ў дзеясловах *мыю*, *крыю* і г. д., нескладовае ў замест *л* і фрыкатыўнае *г*; апошняя рыса адрозьнівае беларускую мову ад пераходных гаворак з паўночнавялікарускай асновай, якія знаходзяцца на поўнач ад яе; першыя дзьве — і ад паўднёвавялікарускае падмовы. Але ўсходняя граніца вымаўленьня *мыю* ўся праходзіць на ўсход ад тэрыторыі, нанесенай на карты атласу Бузука, а ўсходняя граніца ў з *л* у паўднёвай сваёй частцы таксама заходзіць за межы гэтае тэрыторыі. Такім чынам, няма ніводнай ізоглэсы, што адрозьнівае беларускую мову ў яе цэлым ад паўднёвавялікарускае падмовы, якая-б поўнасьцю папала ў атлас Бузука, і, грунтуючыся на гэтым атласе, лёгка было прыйсьці да таго вываду, які і зроблены Тэньерам. Але гэты вывад, які вынікае з даных, што знайшлі сабе месца ў атласе, не адпавядае запраўднасьці: ёсьць рад асаблівасьцяў, характэрных для беларускае мовы, якія адсутнічаюць у паўднёвавялікарускай падмове або ўва ўсёй вялікарускай мове, Праўда, ізоглэсы гэтых асаблівасьцяў не супадаюць, але яны досыць блізкія адна да другой, каб мець права гаварыць аб усходніх граніцах беларускае мовы. Значная частка іх праходзіць на ўсход ад тэрыторыі, нанесенай на картах атласу Бузука. У сваю чаргу і ізоглэсы, што адрозьніваюць беларускую мову ад паўночнавялікарускае падмовы і ад украінскае мовы, не абмяжоўваюцца тымі, якія паказаны ў атласе. Граніцы пашырэньня некаторых агульнабеларускіх асаблівасьцяў, якія адсутнічаюць у атласе, паказаны ў самой кнізе, напрыклад, — граніца доўгіх мяккіх зубных з старых злучэньняў з *j* (вяселье і г. д.), усходняя граніца *ы* перад *j* у выпадках тыпу *мыю*, усходняя граніца ў з *л* на поўдзень ад Уручы (на ўсход ад Почапу). Але тэрыторыя, па якой праходзяць гэтыя граніцы, на карты Бузука не папала. Апрача таго, агульнабеларускіх асаблівасьцяў значна болей, чым паказана ў атласе і кнізе Бузука.

У 2-м § сваёй кнігі Бузук кажа, што канчатковым вынікам яго працы зьяўляюцца далучаныя да яе карты, а сама кніга — толькі коментары да карт. Выходзячы з гэтага, я разгледжу далей перш за ўсё атлас, далучаны да кнігі, з боку яго паўнаты, дакладнасьці і зручнасьці ў карыстаньні, а зьмест кнігі буду разглядаць пастолькі, паколькі ён дае матар'ял для меркаваньня аб атласе; агульных палажэньняў проф. Бузука, выкладзеных у § 1 і ў вывадах, я не чапаю: гэтыя палажэньні закранаюць такія прынцыповыя пытаньні, якія вырашаюцца лінгвістамі парознаму: ёсьць прыхільнікі поглядаў, блізкія

да тых, якія выказваюцца Бузуком, і ёсць вучоныя, якія гэтых поглядаў не падзяляюць; да апошніх належу і я, але разгляд гэтых поглядаў вывеў-бы нас далёка з рамак рэцэнзій на канкрэтную працу Бузука, тым больш, што „вывады“ Бузука непасрэдна не вынікаюць з таго няпоўнага і ў значнай ступені выпадковага матар’ялу, які паданы ў яго працы. Ня буду заставацца і на поглядах Бузука адносна паходжэння і гісторыі тых або іншых фонэтычных і морфалёгічных зьяў беларускае мовы, і на тых мясцох кнігі, дзе аўтар спрачаецца са сваімі папярэднікамі па вывучэнні беларускіх гаворак. Да вартасцяў і недахопаў атласу ні вывады, ні гістарычныя экскурсіі, ні спрэчкі нічога не дадаюць, а самастойнага навуковага значэння ня маюць.

Выдадзеная Бузуком кніга зьяўляецца толькі першаю часткаю яго працы, прысьвечанай лінгвістычнай географіі Беларусі. Яна змяшчае атлас ізоглос фонэтычных і морфалёгічных рыс. Заглавак і самы змест кнігі робяць такое ўражанне, што фонэтыку і морфалёгію беларускіх гаворак на тэрыторыі СССР аўтар лічыць у гэтым выпуску вычарпанымі і наступны выпуск мае на ўвазе прысьвяціць сынтаксычным асаблівасцям і слоўніку. З гэтае прычыны, мне здаецца, мы маем права гаварыць аб паўнаце атласу з боку паказаных на ім тэрыторый пашырэння асобных фонэтычных і морфалёгічных рыс.

Аднак, я перш за ўсё звярнуў-бы ўвагу на непаўнату некалькі іншага роду. Беларускія гаворкі, як і гаворкі ўсякае жывое мовы, не выяўляюць чаго-небудзь скончанага; яны знаходзяцца ў процесе эвалюцыі. Гэта выяўляецца ня толькі ў тым, што 20 год таму назад гаварылі ня так, як цяпер, а праз 20 год будуць гаварыць таксама пайншаму, але і ў тым, што ў кожным асобным колектыве, у кожнай вёсцы адны гавораць некалькі інакш, чым іншыя; у мове старых спатыкаюцца архаізмы, страчаныя маладымі, мова жанчыны часта зьяўляецца больш кансерватыўнай у параўнанні з моваю мужчын. Клясавы падзел, рознае сацыяльнае паходжэнне, розныя профэсіі і розная ступень пісьменнасці таксама моцна адбіваюцца на мове, ствараючы ў сваю чаргу пэўную дыялектычную розніцу; так, на Беларусі шляхецкія гаворкі значна адрозніваюцца ад сялянскіх і г. д. Нарэшце, кожны чалавек карыстаецца рознымі стылямі мовы, часам нават рознымі мовамі пры гутарцы з рознымі размоўнікамі, у сям’і чалавек гаворыць інакш, чым на сходзе, са сваімі аднавяскоўцамі інакш, чым у горадзе на рынку, з асобамі іншае сацыяльнае клясы інакш, чым з асобамі той-жа клясы. Гэтая розніца ў атласе і ня прынята пад увагу. Між тым, для лінгвістычнай географіі далёка не адно і тое-ж, ці захоўваецца тая або іншая дыялектычная асаблівасць у данай вёсцы толькі ў мове старых жанчын, або ў мове ўсіх жыхароў, ці запісваў наглядальнік вольную размову сялян паміж сабою або сам апытваў, і за каго ў апошнім выпадку прыёмалі яго размоўнікі і г. д. Такого роду розніцу ў мове надзвычайна цяжка ўлічыць, і, зразумела, што яна ня прынята пад увагу ў належнай меры ня толькі на атласе Бузука, але і наогул ні на адным з вядомых мне дыялекталёгічных атласаў. Аднак, укладальнік меў поўную магчымасць заўважыць іх,—вядома, там, дзе маюцца на гэта паказанні, і дзе яму самому даводзілася іх занатаваць,—у тэксьце тлумачэнняў да атласу. Між тым у кнізе такіх заўваг бадай што няма. Лягчэй было правесці на атласе розніцу паміж гаворкамі сялянскімі і шляхецкімі, і для мяне ня зусім ясна, чаму гэты падзел не праведзены, хаця ў кнізе паказанні на розніцу паміж шляхецкімі і сялянскімі гаворкамі маюцца.

Як поўна ў атласе выяўлены гукавыя і морфалёгічныя рысы беларускіх гаворак? Атлас змяшчае 20 карт; на кожнай паказана пашырэнне адной дыялектычнай рысы; 11 карт прысьвечаны фонэтыцы, 9—морфалёгіі. У тэксьце самой кнігі падрабязна апісаны граніцы кожнай рысы, паказанай у атласе, з адзнакай, па магчымасці, усіх крыніц, на падставе якіх складзена карта. Такімі крыніцамі для Бузука зьяўляліся надрукаваныя працы па вывучэнню беларускіх гаворак і фольклёру, нявыдадзеныя фольклёрныя матар’ялы Раманава, Шлюбскага і інш., нявыдадзеныя адказы розных корэспондэнтаў на праграму да збірання асаблівасцяў беларускіх гаворак, складзеную Некрашэвічам і Бузуком, і на скарочаныя праграмы, складзеныя Бузуком, і ўласныя нагляданні, зробленыя аўтарам у часе сваіх дыялекталёгічных паездак па Беларусі ў 1926 і 1927 г. г.

Гэтыя 20 карт з паясьняльным тэкстам да іх, вядома, ня вычэрпваюць усіх асаблівасцяў фонэтыкі і морфалёгіі беларускіх гаворак. Ужо ў самым тэксьце кнігі Бузук называе каля 30 фонэтычных і каля 40 морфалёгічных рыс, якія не знайшлі сабе месца ў яго атласе. З гэтых рыс толькі аб некаторых Бузук гаворыць параўнаўча падрабязна, з больш або менш дэталёвым апісаннем іх граніц, напрыклад, аб г. зв. дыфтонгах (§ 5), аб доўгіх зубных з старых злучэнняў з *j* (§ 14), аб звонкіх зычных у канцы слоў і перад глухімі (§ 18), аб формах 1 і 2. мн. загадн. ладу на-*ям*, -*яце* (§ 38), аб формах будуч. часу з дапаможным дзеясловам *му* (§ 36). Ня сказана, чаму, тым ня менш, карты для гэтых зьяў ня дадзены. Аб астатніх рысах, якія не знайшлі сабе месца ў атласе, Бузук гаворыць, не апісваючы, у большасці, іх граніц або апісваючы іх надта каротка. Чым выклікана такая няўважлівасць да гэтых рыс, не заўсёды ясна. Некаторыя рысы ён лічыць „больш дробнымі“ або „менш важнымі“ (§§ 10 і 21), чаму мена-

віта, таксама няясна; у адным месцы ён ня лічыць патрэбным застаўлівацца на рэштках парнага ліку таму, што гэта архаізм, а „для дыялектологіі значна большае значэнне мае вывучэнне лёсу якога-небудзь новага процэсу“ (§ 23). Але картаграфаваныя ў атласе формы дзеясловаў *мыю, крыю*, давальн.—месн. скл. адзіночн. ліку *руцэ, назе*, назоўнага скло-ну множнага ліку *вóкна*, давальн. множн. на-ом, а па думцы Бузука таксама і формы 1 мн. дзеясловаў на-ом тыпу *ідом* таксама архаізмы. Апрача таго, калі які-небудзь архаізм не пашыраны па ўсёй тэрыторыі беларускіх гаворак, то адсутнасць яго на астатняй частцы тэрыторыі можа разглядацца толькі як вынік „новага процэсу“ і, значыцца, паводле погляду Бузука, павінна быць картаграфавана. Аднак ад картаграфавання рэшт-так парнага ліку Бузука ўстрымлівае і тая акалічнасць, што ня ўсе такія рэшткі пашы-раны на адной і той-жа тэрыторыі. Але гэта толькі паказвае, што ня ўсе факты, якія разглядаюцца Бузуком як рэшткі парнага ліку, роўназначны. З таго факту, што форма *грашыма* пашырана не ўва ўсіх гаворках, у якіх ужываецца форма *плячыма*, Бузук памылкова робіць вывад, што, калі картаграфавец рэшткі парнага ліку, то патрэбна было-б складаць карты бадай што для кожнага прыкладу. Запраўды, калі *плячыма* можна разглядаць, як рэштку парнага ліку, то *грашыма* такою рэшткаю не зьяўляецца, і а ргіогі трэба меркаваць, што тэрыторыя ўжывання гэтай апошняй формы меншая. Некаторыя рысы, па думцы Бузука, няцікавы для дыялектолёга таму, што такія-ж зьявы маюцца і ў іншых славянскіх мовах (§ 25); гэта, вядома, не падстава. З прычыны вядомага і ўкраінскім гаворкам аднясення назвы дрэў у адзіночным ліку да адухоўленага роду Бузук задавальняецца беспадстаўнаю заўвагаю, што такія рысы ня маюць ужо той цікавасці для дыялектолёга; між тым, гэтая рыса бязумоўна надта цікава для разумень-ня психолёгіі мовы. Апрача таго, пры залічэнні вядомых рыс у адзел больш дробных і менш важных, або менш цікавых, Бузук спасылаецца таксама і на выстарчальную вывучанасць географіі некаторых рыс., пар. загалюкі §§ 10 і 21 і заўвагу ў § 10 аб тым, што дыялектолёгі мала звачваюць увагі на злучэнні *ры, лы, лі* паміж зычнымі з агульнаславянскіх *rs, rb, lb, lb* у беларускіх гаворках, і што значная частка прыкла-даў з такімі злучэннямі, якія меліся ў распараджэнні ўкладальніка атласу, з тэрыторыі з дысыміляцыйным аканьнем мае *ы* перад складам з *а*, г. зн. у тым становішчы, у якім усякае ненаціскае *о* дало *ы*. Гэта, вядома, прычына ўважлівая, але чаму проф. Бузук у часе сваіх паездак па тэрыторыі беларускіх гаворак не звярнуў увагу на гэтыя менш вывучаныя з боку іх пашыранасці рысы і не папрабаваў сабраць аб іх весткі пры да-памозе асобных анкет? Былі і іншыя прычыны, якія прымусілі Бузука адмовіцца ад на-нясення на карту тых або іншых рыс. Сюды адносяцца такія прычыны, як невыстарчаль-ная выразнасць граніц і хістаньне паміж рознымі вымаўленьнямі або рознымі формамі ў гаворцы адной і той-жа вёскі або адной і той-жа асобы. Але ў такіх выпадках Бузук меў магчымасць пераходную паласу, дзе маецца такое хістаньне, адзначыць на карце, як пераходную. Адной з прычын ненанясення той або іншай рысы на карту зьяўля-ецца для Бузука і паступовасць знікання той або іншай рысы, напрыклад, прысут-насць паміж гаворкамі з яскрава выяўленым дзеканьнем і нядзекаючымі гаворкамі такіх гаворак, дзе дзеканьне выяўлена слабей, чым у першых, але ўсё-ж маецца, або паміж гаворкамі з цвёрдым і мяккім вымаўленьнем *ч* гаворак з *ч* напоўмяккім. Па думцы Бузука такую паступовасць можна было навочна перадаць толькі паступовым паслаб-леньнем фарбы, а падрыхтоўка такой карты бязумоўна была-б звязана з цэлым шэрагам цяжкасцей. У запраўднасці-ж паслабленьне афарбоўкі на карце тэхнічна справа зусім не складаная: дасягаецца яно штрыхоўкай, якая паступова робіцца радзейшаю. У § 7 прычынай, што не дазволіла нанесці на карту вымаўленьня *о* пасля мяккіх і ня пар-ных па цвёрдасці і мяккасці зычных з *е*, Бузук называе скрыжаваньне прычын роз-нага паходжэння. Але што перашкаджала Бузуку даць асобныя карты для розных выпадкаў *о* з *е*: а) *о* з *е* перад сычачымі, б) *о* з *е* ў канцы слова ў часьцінках, в) *о* з *е* ў канчатку назоўнага склона адзіночнага ліку іменьнікаў ніякага роду? Такія-ж выпадкі, як *елка, далека* і інш. адносяцца да слоўніка. У некаторых выпадках Бузук адмаўля-ецца назваць прычыны, чаму карта пашырэння той або іншай асаблівасці ў яго атласе адсутнічае: „Бязумоўна, нельга назваць дробнымі наступным зьявы консонантызму, да-кладнага ізоглёсавання якіх з розных прычын мы пакуль што яшчэ не даем“. (стар. 58).

Няпоўна ізоглёсаваны і тыя рысы, якія знайшлі сабе месца ў атласе. Розніца ў аканьні беларускіх гаворак не абмяжоўваецца толькі тым, што ёсць гаворкі з моц-ным і мерным аканьнем (пад моцным аканьнем Бузук разумее такое, пры якім ненаціска-ное *а* можа быць і пасля мяккіх: *вяду* і інш., пад мерным—такое, пры якім пасля мяккіх можа быць толькі *е*: *веду*, і з аканьнем дысыміляцыйным і недысыміляцыйным; патрэбна таксама адрозніваць і гаворкі з аканьнем поўным (ва ўсіх складах) і няпоўным; ёсць розныя ступені непаўнаты аканьня. Апрача таго, і розніца паміж аканьнем усход-ня-беларускім і заходніх паўднёва-вялікарускіх гаворак ня ў тым, што ў адных з іх аканьне дысыміляцыйнае, а ў іншых недысыміляцыйнае, а ў розным характары самой дысыміляцыйнасці. Усё гэта ў атласе не адзначана. Даючы карту пашырэння дзеяслоў-ных форм *мыю, крыю* і г. д. варта было-б, як гэта заўважвае і сам Бузук (стар. 26),

даць і карту пашырэння вымаўлення *мэю* *крэю* і такія-ж карты для вымаўлення *ы* і *э* ў назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду прыметнікаў. Праўда, як паказвае Бузук, граніца між дыялектамі з *мэю* і дыялектамі з *мою* і нават усходняя граніца паміж дыялектамі з *мыю* і дыялектамі з *мэю* выходзіць за рамкі яго карт, але гэта сьведчыць толькі аб тым, што рамкі ўзяты надта вузкія. Адзначаючы на карце рознае вымаўленьне літары *р*, нельга было абмежавацца паказаньнем граніц пашырэння мяккага *р*, бо да ліку гаворак з мяккім *р* можна аднесці ня толькі гаворкі з этымолёгічнай розьніцай *р* мяккага і цьвёрдага, але і гаворкі, у якіх зьяўленьне мяккага *р* абумоўлена фонэтычным станам, як напрыклад, у некаторых гаворках Бубруйшчыны, дзе мяккае *р* абумоўлена станам перад *е* і *і* (як старым, так і з *і*), а ў астатніх становішчах *р* цьвёрда незалежна ад паходжэньня (*гразь*, *куру*); у той-жа час і сярод гаворак з этымолёгічнай розьніцай *р* цьвёрдага і мяккага ёсьць гаворкі, якія маюць *р* цьвёрдае і мяккае пры іншых умовах, чым у паўднёвавялікарускіх гаворках: сюды адносяцца ня толькі апісанья Растаргуевым северскія гаворкі, у якіх *р* заўсёды цьвёрдае толькі перад галоснымі *е* і *і*, адзначаныя на карце Бузука (№ 6) штрыхоўкай, але і некаторыя іншыя. На карце № 7 азначана тэрыторыя мяккага вымаўленьня зубных зычных перад *е*, *і*. Калі-б аўтар разглядаў мяккае вымаўленьне *д*, *т*, *н* асобна ад мяккага вымаўленьня зубных фрыкатыўных *з*, *с*, можна было-б пераканацца, што ізоглёсы таго і другога не супадаюць. Даючы карту пашырэння форм *гэты*, *гэтан*, варта было-б паказаць дзьве ізоглёсы: ізоглёсу вымаўленьня *гэты* і інш. пры ўсякім стане ў мове і ізоглёсу таго-ж вымаўленьня толькі пры вядомых умовах. На карце пашырэння форм творнага склону множнага ліку на-ам патрэбна было-б адзначыць і пашырэнне творнага склону множнага ліку на-а.ма і-амы.

Некаторыя фонэтычныя і морфолёгічныя асаблівасьці беларускіх гаворак не адзначаны ні ў атласе, ні ў кнізе. Сюды адносіцца між іншым захоўваньне цьвёрдага *к* пасля мяккіх нескладовых гукаў, што адрозьнівае беларускія гаворкі ад паўднёва-вялікарускіх, якія маюць у гэтым стане *к* мяккае. Праўда, граніца паміж *к* цьвёрдым і мяккім амаль што ўся на ўсход ад той тэрыторыі, якая нанесена на карце Бузука, але гэта гаворыць толькі аб тым, што пры складаньні атласу трэба было значна пашырыць тэрыторыю, якая ў ім разглядаецца на ўсход. У такім выпадку на карту папалі-б і ўсходняя граніца *ы* ў дзеясловах тыпу *мыю* і ўсходняя граніца *ў* з *л* на поўдзень ад Трубчаўску да граніцы з украінскаю моваю і ўсходняя граніца форм тыпу *руцэ*, *назе ў* тых-жа межах. Не знайшоў я таксама ні ў атласе, ні ў кнізе паказаньня аб пашырэнні ў беларускіх гаворках форм множнага ліку лічэбнікаў, пачынаючы з лічэбніку „пяць“ („пяцёх“ і інш.).

Такім чынам атлас проф. Бузука мае непаўнату: 1. Ён не ахапляе ўсёй тэрыторыі беларускае мовы ў межах СССР. 2. Ён дае ізоглёсы толькі нязначнай часткі фонэтычных і морфолёгічных асаблівасьцяў беларускае мовы і яе гаворак.

Коштоўнасьць лінгвістычнага атласу залежыць ад таго, з якою паўнатаю і дакладнасьцю скарыстаны дыялектычныя запісы і нагляданьні, і наколькі яны пэўныя і заслугоўваюць веры. На жаль, праверка працы Бузука з гэтага боку надзвычайна цяжкая. Ён дае досыць поўны пералік сваіх друкаваных крыніц — з буйных крыніц я не знайшоў у ім толькі Смаленскага краёвага слоўніку Дабравольскага — але з працы ня відаць, як поўна скарыстаны гэтыя крыніцы; паказаныя ім зборнікі Раманава і Дабравольскага надта абшырны; скарыстаньне ўсяго матар'ялу, які ў іх маецца, патрабуе шмат часу; між тым Бузук пачаў сваю працу па складаньні атласу не раней 1926 году, частку якога ён правёў у разьездах, а ў лістападзе 1927 году кніга была ўжо скончана. Аднак друкаваныя крыніцы і некаторыя працы, якія друкаваліся ў час складаньня, як зборнік Шлюбскага, дасьледваньне Растаргуева і інш., ня былі ні адзінай, ні галоўнай крыніцай для Бузука. „Мы, звычайна, найбольшае значэньне павінны былі прыдаць нашым уласным назіраньням“, гаворыць Бузук на стар. 11 сваёй кнігі, далей: „мы скарысталіся цэлым шэрагам адказаў на нашы праграмы“ (г. зн. кароткія анкеты, разасланыя самым Бузуком), „успелі мы скарыстацца і некалькімі адказамі на поўную дыялекталёгічную праграму, выдданую Інбелкультам“ і „ад значнай колькасьці тых асоб, якія могуць прыслаць адказы, мы ўжо атрымалі вусныя паведамленьні“. Нарэшце, у 1926 і 1927 г. Бузук зрабіў рад паездак па тэрыторыі беларускіх гаворак у межах СССР, прычым аб'ездзіў значную частку гэтай тэрыторыі. Але сьпісу атрыманых адказаў Бузук не дае і толькі дзе-ні-дзе ў тэксьце кнігі спасылаецца на некаторыя з іх. Кажучы аб сваіх паездках па Беларусі, ён або не паказвае дэкладна мясцовасьцяў і раёнаў, дзе ён быў: „амаль што ва ўсіх раёнах Менскай акругі“, „у двух (якіх?) раёнах Барысаўскае акругі“, „у Рослаўскім павеце Смаленшчыны“ і г. д., або называе такія пункты, якіх на яго картах няма. Апісваючы граніцы асобных зьяў, Бузук таксама называе пункты, не паказаныя на яго картах. А неадзначанымі на картах застаюцца нават такія буйныя пункты, як Красны, Клінцы, Клімаў, Погар; шэраг буйных пунктаў маецца толькі на многіх картах; напрыклад: Ельня (на 2 картах), Трубчаўск (на 2), Гародня (на 3), Дарагабуж

(на 3), Парэчча (на 3), Сураж (на 3), Гарадок (на 4), Мглін (на 4), Белы (на 5), Ноўгарад-Северск (на 5) і г. д.; на некаторых картах адсутнасць такіх пунктаў надзвычайна абцяжае карыстаньне гэтымі картамі, як напрыклад, адсутнасць Глуску на карце № 1, Погару на картах №№ 2, 7 і 18, Клімава на картах №№ 6 і 7, Трубчаўску на карце № 13, Суражу на картах №№ 17 і 18, Беллага, Дарагабужу і Ельні на карце № 17, Гародні і Клінцоў на карце № 19 і г. д. Праверцы перашкаджае яшчэ і тое, што ня толькі матар'ялы, сабраныя Бузуком у час яго паездка, але нават кароткія справаздачы аб гэтых паездках, апрача справаздачы аб паездках у Себескі і Невельскі паветы, не апублікаваны і недаступны для карыстаньня; у кнізе, якую мы разглядаем, выпіскі з гэтых матар'ялаў амаль што не падаюцца. Бадай што недаступны для карыстаньня і адказы на дыялекталёгічныя праграмы, якія меліся ў распараджэньні Бузука, нават для таго, хто прыехаў-бы ў Менск для іх вывучэньня. Пры такіх умовах чытачу застаецца або паверыць на слова ўкладальніку атласу, што граніцы вядомых зьяў праходзяць аkurat там, дзе яны паказаны на картах, або адмовіцца ад карыстаньня атласам, а рэцэнзэнту або адшукваць у надзвычайна няпоўным друкаваным матар'яле і ў сваіх выпадковых і ўрыўкавых нагляданьнях паказаньні, якія пацвярджаюць паказаньні атласу або супярэчаць ім, або адкласьці свой водзьяў аб атласе да таго часу, пакуль матар'ялы, на падставе якіх атлас складзены, ня будуць апублікаваны, або, прынамсі, зроблены даступнымі для карыстаньня.

З прычыны паказаных цяжкасьцяў я ня буду падрабязна застаўлівацца на праверцы пададзенага Бузуком у яго атласе матар'ялаў, і адзначу толькі некаторыя, выпадкова заўважаныя мною недакладнасьці.

На карце № 1 паўднёвая граніца моцнага аканьня (г. зн. яканьня) на ўсход ад лініі Васілевічы-Мікулічы супадае з паўднёвай граніцаю аканьня наогул. Тыя даныя, якія ў нас маюцца, бадай не дазваляць зрабіць гэта з такою ўпэўненасьцю.

Карта № 2 — дысыміляцыйнага аканьня — вызначае тэрыторыю гэтага тыпу аканьня, на мой погляд, самавольна, бо ў ёй злучаны даныя паведамленьняў розных наглядальнікаў, якія па-рознаму ўспрымалі галосны гук, што вымаўляецца замест *a* перад складом з *a*¹⁾. Можна думаць, што ў тых межах, дзе паміж наглядальнікамі рознагалосьсяў няма, аканьне напэўна дысыміляцыйнае, г. зн. галосны гук перад складам з *a* адрозьніваецца ад адпаведнага галоснага гуку перад складам з іншымі галоснымі настолькі, што гэтая розьніца лёгка заўважваецца ўсімі наглядальнікамі; там-жа, дзе маецца паміж імі рознагалосьсе, магчыма, што дысыміляцыйнасьць у аканьні такога тыпу, што адчуваецца ня ўсімі імі. Бясспрэчна, што такая неазначаная дысыміляцыйнасьць аканьня, якая адчуваецца ня ўсімі наглядальнікамі, маецца і далёка за межамі тэрыторыі, паказанай на картах Голанава і Бузука.

На карце № 3 тэрыторыя гаворак з *o* < *a* перад у паказана няпоўна. Тое-ж вымаўленьне адзначана, між іншым, і значна на ўсход, у межах былых Мглінскага і Старадубскага паветаў, між Почапам і Старадубам²⁾.

На карце № 6 Бузук адзначае штрыхоўкай гаворкі з цьвёрдым *p* перад *e*, *i* і захаваньнем мяккага *p* у астатніх станах, але паўночныя граніцы гэтых гаворак адзначаны не сапраўдна: граніца праведзена каля Унечы, у той час як М. В. Ушакоў занатоўвае такое-ж вымаўленьне далей на поўнач, у Мгліне і на поўдзень ад Мгліна; запісы паказваюць на тое-ж вымаўленьне значна на ўсход ад той лініі, па якой вядзе ўсходнюю граніцу гэтага вымаўленьня Бузук.

На карце № 18 граніца паміж гаворкамі з сталым -*ць* у 3 асобе адзіночнага ліку і гаворкамі, у якіх -*ць* у 3 асобе адзіночнага ліку пры вядомых умовах адсутнічае, на поўдзень ад Унечы праведзена больш на захад і больш на поўдзень, чым яна праходзіць у запраўднасьці³⁾.

Патрабуе праверкі і рэшта даных, якія маюцца на картах Бузука.

Прыняты Бузуком спосаб картаграфаваньня дыялектычных рыс патрэбна прызнаць вельмі неэканомным і нязручным. Бузук для кожнай дыялектычнай рысы дае асобную карту, адзначаючы прысутнасць той або іншай рысы на вядомай тэрыторыі пэўнай фарбай. Дзякуючы гэтаму ў атласе на 20 картах паказаны ізоглёсы толькі 20 рыс; калі-б карта-

1) Пар. мае „Диалектологические розыскания“, стар. 21—23.

2) Гл. Растаргуеў, Паўночна-беларуская гаворка, стар. 18 па надрукаваных матар'ялах Косіч (1901 г.) і Нячаева (1914 г.). Працы Растаргуева і Косіч Бузуку былі вядомы (гл. стар. яго кнігі 9 і 10); аб матар'ялах Нячаева ён таксама ня мог ня ведаць (гл. аб іх, між іншым, у маіх „Диалектологических розысканиях“ 2, 15).

3) Гл. Растаргуеў, Паўночна-беларуская гаворка, стар. 110—113, па надрукаваных матар'ялах Косіч, Нячаева і інш.

графавач усе памянутыя ў кнізе рысы, то атрымалася-б каля соткі карт, што зрабіла-б надта цяжкім і карыстаньне атласам і параўнаньне ізоглэс паміж сабою. Было-б больш практычна злучыць на адной карце ізоглэсы некалькіх зьяў; пашырэнне адных рыс можна было-б адзначыць рознай афарбоўкай і штрыхоўкай фону, іншых — рознымі лініямі або пунктырам па іх граніцы. Вельмі палягчаецца карыстаньне атласам, калі некаторыя ізоглэсы нанесены на асобныя празрыстыя карты, якія можна накладваць на асноўную карту; такі спосаб картаграфаваньня ўжыты, між іншым, Врэдэ¹⁾.

М. Дурново.

Масква 28. VI. 1929 г.

Творы М. Багдановіча. т. II. *Прозаічныя творы. Тэкст — Увагі — Дадаткі. Падрыхтавана Камісіяй для выданьня твораў беларускіх пісьменьнікаў. Пад рэдакцыяй правадз. члена І. І. Замоціна. Выданьне Інстытуту Беларускае Культуры (у сэрэй — Акадэмічная Бібліотэка беларускіх пісьменьнікаў) Менск, 1928 году стр. LXL+418.*

Калі заяўленьне ў сьвет I тому твораў М. Багдановіча сьведчыла, што справа акадэмічнага выданьня беларускіх пісьменьнікаў пастаўлена на сур'ёзны і моцны грунт, што „Акадэмічная Бібліотэка“ абяцае стаяць на належнай навуковай вышыні, што прыцыпы навуковага выданьня пісьменьнікаў шукаюцца ў правільным кірунку і рэалізуюцца ўдала, — то апублікаваньне II тому ня толькі не пахіснула першага ўражаньня, а паглыбіла і ўмацавала ўсё тое дадатнае, што адзначалася ў свой час (у рэцэнзіях) наконт I тому.

Што асабліва кідаецца ў вочы, як у I, так і II т. т., дык гэта нязвычайная сур'ёзнасьць, я-б сказаў, часта навуковая скрупулёзнасьць, і значнае замілаваньне, з якімі, відаць, Камісія і Рэдактар адносяцца да такой запраўды вялікай і труднай працы, як акадэмічнае выданьне пісьменьнікаў. Нельга не адзначыць і даволі быстрага тэмпу, з якім праводзіцца гэтая праца. Што год — том. I гэта амаль толькі двума працаўнікамі — Старшынёй Камісіі, акад. І. І. Замоціным і навуковым сакратаром Камісіі В. Т. Мачульскім. Зразумела, што толькі правільнае і рацыянальнае разьмеркаваньне функцый паміж членамі Камісіі (зьбіраньне друкаваных твораў, раскіданых у розных выданьнях і часопісах, коп'яваньне гэтых твораў, разбор, расчываньне і коп'яваньне рукапісаў — часта вельмі нячытэльных, — укладаньне ўваг — тэкстуальных, фактычных, даведак, дат, варыянтаў і інш.—праводзілася, пераважна, В. Т. Мачульскім; адказная-ж рэдакцыйная праца, як над тэкстам пісьменьніка, так і над навукова-крытычным апаратам, разгрупаваньне і сыстэматызацыя матэрыялу, рознастайныя гісторыка-літаратурныя коментары, канчатковая рэдакцыйная чытка тэксту і нагляд над адказнай корэктурай і інш.—прыналежалі, пераважна, І. І. Замоціну; іншыя члены Камісіі прымалі ўдзел у вырашэньні важнейшых спрэчных пытанняў у сувязі з выданьнем і выконвалі паасобныя даручэньні; паўтараю, толькі правільнае і рацыянальнае разьмеркаваньне функцый паміж членамі Камісіі дазволіла ёй даць такую значную і навукова солідную прадукцыю. Два томы твораў М. Багдановіча даюць падставу спадзявацца, што і надалей як якасьць, так і колькасьць прадукцыі Камісіі ня зьнізіцца.

Разгляданы тут II т. складаецца з прозаічных твораў М. Багдановіча, разьмяркованых у наступных пяці разьдзелах: 1) артыкулы гісторыка-літаратурнага і крытычнага зьместу; 2) артыкулы аб беларускай грамадзкасьці; 3) артыкулы на тэмы аб славянстве; 4) нататкі і рэцэнзіі і 5) „Вагі“ (розныя артыкулы). Большасьць артыкулаў напісана на расійскай мове (53), меншая частка—на беларускай (10); адзін на украінскай. У навукова-крытычны апарат гэтага тому ўваходзяць: „Прадмова“ і „Крытычна-біяграфічны нарыс“ (надзвычай стройны і багаты зьместам, ён зьяўляецца першай грунтоўнай спробай данага навуковага жанру ў беларускім літаратуразнаўстве), напісаныя акад. Замоціным; „Увагі“, сабраныя і апрацаваныя пераважна В. Т. Мачульскім; „Апісы рукапісаў М. Багдановіча і матэрыялаў да яго біяграфіі“, уложаны тым-жа В. Т. Мачульскім; „Бібліяграфія друкаваных твораў М. Багдановіча“, сабраная проф. Піотуховічам; „Бібліяграфія літаратуры аб Багдановічу“, уложаная проф. Барычэўскім; „Заўвагі да I-га тому“ і „Паказьнік імён да I-II т. т. твораў М. Багдановіча“.

Падрэсьліваючы стройнасьць і навуковую мэтазгоднасьць як агульнай пабудовы II т., так і рэдакцыйнага афармленьня тэксту твораў М. Багдановіча, я дазволю тут сабе толькі некалькі паасобных заўваг:

1) У „Прадмове“ да II тому чытаем: „Пры ўстанаўленьні самага тэксту Камісія трымалася тых-жа асноўных палажэньняў, якія былі прыняты для першага тому твораў М. Багдановіча: тэкст прозы М. Багдановіча быў перакладзены на сучасны правапіс усюды, дзе гэтая зьмена правапісу значна не парушала лексыкі пісьменьніка...“ (стр. 111). Гэты прыцып, мне здаецца, у дапасаваньні да далейшай працы Камісіі павінен быць

¹⁾ F. Wrede. Deutscher sprachatlas. Liej. 1 u. 2. Mahrburg 1926—1928.